

Jarosław Różański OMI¹
j.rozanski@uksw.edu.pl
ORCID: 0000-0002-1678-2487
Uniwersytet Kard. Stefana Wyszyńskiego
Warszawa

Od prawa patronackiego do *ius mandati*. Powierzenie terenów do ewangelizacji w Afryce

From Patronage Law to *ius mandati*.

Entrusting Territories for Evangelization in Africa

Cytowanie: Różański J., 2023, *Od prawa patronackiego do ius mandati. Powierzenie terenów do ewangelizacji w Afryce*, Nurt SVD, t. 153, nr 1, s. 25-42.

Streszczenie

Autor przedstawia podporządkowanie misji *ad gentes* w Afryce danemu Portugalii przywilejowi *padroado*. Ten przywilej stał się podstawą tzw. „misji patronackiej”, która położyła się cieniem na ewangelizacji Afryki, skutecznie ją blokując przez utożsamianie misji z interesami Imperium Portugalskiego. Do prowadzenia misji przez długi czas nie dopuszczano nie-Portugalczyków oraz misjonarzy posyłanych przez Kongregację Rozkrzewiania Wiary. Mimo to Kongregacja Rozkrzewiania Wiary rozwinęła system prefektur i wikariatów apostoelskich, które były podporządkowane bezpośrednio papieżowi. Było to wykorzystanie luki prawnej, która z czasem stała się praktyką Kongregacji. Pewne zasady z systemu *padroado* paradoksalnie stosowano jeszcze w XX w.

Słowa kluczowe: Kongregacja Rozkrzewiania Wiary, misja patronacka, *padroado*, misje w Afryce.

¹Jarosław Różański OMI – prof. dr hab., misjolog-afrykanista. Od 1999 r. pracownik naukowo-dydaktyczny Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie. Główne zainteresowania Afryką (obszary badań: działalność misyjna, religie i kultury Afryki, teologie afrykańskie) pogłębione zostały przez pobyty badawcze, związane z klasycznie pojmowaną strefą Sudanu Środkowego.

Abstract

The author presents the subordination of the mission *ad gentes* in Africa to the privilege of the *padroado* given to Portugal. This privilege became the basis of the so-called "patronage mission". It cast a shadow on the evangelization of Africa effectively blocking it by identifying the mission with the interests of the Portuguese Empire. For a long time non-Portuguese and missionaries sent by the Congregation for the Propagation of the Faith were not allowed to carry out missions. Nevertheless, the Congregation for the Propagation of the Faith developed a system of prefectures and apostolic vicariates that were subordinated directly to the pope. This was an exploitation of a legal loophole which over time became the practice of the Congregation. Paradoxically, some rules from the *padroado* system were still used in the 20th century.

Keywords: Congregation for the Propagation of the Faith, patronage mission, *padroado*, missions in Africa.

Wstęp

Wielki wpływ na dzieje misji w XV i XVI w. miała tzw. rekonkwista Półwyspu Iberyjskiego, zapoczątkowana już w VIII w. Jednak o ile sam podbój prawie całego półwyspu zajął muzułmanom nieco ponad dwadzieścia lat, to jego rekonkwista zajęła prawie osiem stuleci. Ta właśnie walka i pogoń za muzułmanami przyczyniła się do zapoczątkowania wielkich wypraw morskich. Ścigając Maurów, Portugalczycy pod wodzą króla Henryka Żeglarza (1394–1460) zdobyli w 1415 r. fort Ceuta w Maroku. W 1418 r. Portugalczycy odkryli Maderę, a w 1427 r. Azory. Wyspy były niezamieszkałe. W 1434 r. zdobyli oni przylądek Bojador (Budźdur). Prawdopodobnie w 1456 r. zostały odkryte Wyspy Zielonego Przylądka, także niezamieszkałe. Na bezludne wyspy (Maderę, Azory, Zielony Przylądek) zaczęli napływać osadnicy z Portugalii.

W 1444 r. Portugalczycy nawiązali pierwsze kontakty z mieszkańcami tropikalnej Afryki. W 1462 r. dotarli do wybrzeży dzisiejszego Sierra Leone, a w 1471 r. do Złotego Wybrzeża (Ghany). W 1482 r. odkryli dla Europy ujście rzeki Kongo. Wreszcie w 1488 r. Bartolomeo Diaz dotarł do Przylądka Dobrej Nadziei. Od razu odkryto też inny cel wypraw – transakcje kupieckie, które pozwalały się szybko wzbogacić. Było niezwykle ważne, gdyż od kiedy Turcy zagroździł szlak handlowy łączący Zachód ze Wschodem, kupcy z Genui i Wenecji mieli coraz więcej trudności w prowadzeniu zyskownego handlu. Ich rolę zaczęli przejmować kupcy portugalscy.

Hiszpania włączyła się w odkrywanie Nowego Świata o wiele później. Ale zamożność i liczba mieszkańców zjednoczonego w drugiej połowie XV w. królestwa przewyższała znacznie Portugalie. Rozmachu jej przedsięwzięciom nadały wyprawy Krzysztofa Kolumba, który wyszedł z założenia, że rzeczywiście Ziemia jest okrągła, a zatem możliwe jest dotarcie do Azji, płynąc na zachód. Podczas pierwszej ze swych wypraw odkrył dla Europy – niejako na nowo, po Wikingach – Amerykę. Rok 1492 stanie się odtąd datą bardzo ważną w historii świata – zwłaszcza Nowego Świata, który okazał się i nowy, i bogaty, chociaż nie był oczekiwanymi Indiami.

Tymczasem Portugalczycy uparcie szukali drogi morskiej na wschód, próbując opłynąć Afrykę od południa. W latach 1497–1498 Vasco da Gama pożeglował wzdłuż wschodniego wybrzeża Afryki aż do Zanzibaru, skąd wziął kurs na wschód i wylądował w Indiach. W 1510 r. Afonso de Albuquerque zajął Goa, z którego uczynił główny ośrodek handlu i władzy dla tej części świata. Także dla wschodniej Afryki.

***Padroado* – nowe prawo (patronackie) w działalności misyjnej Kościoła**

Królowie Portugalii i Hiszpanii byli władcami katolickimi. Papieże sprzyjali ich politycznym wysiłkom, starając się nadać im charakter religijny (chrześcijański). Ponieważ ich wpływ na przedsięwzięcia związane z wyprawami morskimi i odkryciami nowych ludów i lądów był *de facto* niewielki, starali się wprzęgnąć odkrywane ludy w społeczność Kościoła, wykorzystując swoje (dyskusyjne zresztą) prawa zwierzchności nad chrześcijańskimi władcami w Europie. Stąd też włączyli się najpierw w militarne i odkrywcze wysiłki Portugalii, nadając temu królestwu różnorodne przywileje. W 1418 r. papież Marcin V bullą *Sane carissimus* uznał prawo Portugalii do zdobytej Ceuty, a następnie (w 1430 r.) do odkrytej wyspy Madera. Jego następca Eugeniusz IV w bulli *Romanus Pontifex* z 1436 r. popierał katolickiego króla Portugalii Alfonsa V w jego walce z muzułmanami oraz jego wyprawy do Afryki Zachodniej. Głównym celem bulli było zakazanie innym chrześcijańskim królom naruszania praktyk króla Portugalii w zakresie handlu i kolonizacji w tych regionach, zwłaszcza w obliczu portugalskiej i kastylijskiej rywalizacji o zwierzchność nad nowo odkrytymi ziemiami. Papież Mikołaj V powtarza tezy swojego poprzednika m.in. w bulli *Dum diversas* (1452 r.), podkreślając, iż królestwo Portugalii miało prawo do zwierzchności nad wszystkimi ziemiami na południe

od przyłódka Budźdur w Afryce. W 1456 r. papież Kalikst III obdarował wielkiego przeora Zakonu Rycerzy Chrystusa jurysdykcją duchowną na obecne i przyszłe zamorskie tereny Portugalii. Powtórzenie nadania specjalnych praw Portugalii nad nowo odkrytymi ziemiemi i ludami znaleźć można także w bullach Sykstusa IV z 1481 r. oraz Leona X z 1514 r. (Mulders, 1960, s. 193-197).

Sukces wyprawy Kolumba z 1492 r. odnowił się spór Hiszpanii z Portugalią o zwierzchność nad odkrywaniem ziemiemi. Portugalski król Joan II, jako wielki mistrz Zakonu Rycerzy Chrystusa powoływał się na prawo *padroado*, to znaczy duchownej jurysdykcji nad nowo odkrytymi terenami. Król Hiszpanii Ferdynand, jako zręczny polityk, odwołał się zatem do papieża Aleksandra VI, prosząc go o rozstrzygnięcie sporu. W maju 1483 r. Aleksander VI wydał trzy papieskie bulle, znane pod wspólnym tytułem *Inter caetera*, w których określił strefy wpływów Portugalii i Hiszpanii. Pierwsza bulla (*Inter caetera*, 3 maja 1493 r.) powierzała królestwu Hiszpanii terytoria już przez nie odkryte i te, które zostaną odkryte w przyszłości, wraz z monopolem handlowym. Druga bulla (*Inter caetera*, 4 maja 1493 r.) wyznaczała tzw. linię demarkacyjną od bieguna północnego do południowego, biegnącą na zachód od Azorów. Tereny na zachód od tej linii należały do Hiszpanii, te na wschód – do Portugalii². Ponadto bulla wyraźnie nakazywała obydwu królom: „Powinniście do wyżej wymienionych łądów i wysp przeznaczyć mężów uczciwych i bogobożnych, uczonych i doświadczonych i pełnych umiejętności celem nauczania wspomnianej wyżej ludności i mieszkańców wiary katolickiej i wdrażania ich w dobre obyczaje, dokładając wszelkich należytych w tym zakresie zadań” (Aleksander VI, 1493a, s. 25). Trzecia bulla (*Eximiae devotionis sinceratis*, 4 maja 1493 r.) dawała Hiszpanii te same prawa i przywileje, jakie papież nadali wcześniej Portugalii (Aleksander VI, 1493b, s. 26-28). Bulla *Dudum siquidem* 26 września 1493 r. tego samego papieża określa powinność króla – lennika wobec papieża – pana feudalnego. Jest nią nawracanie nowych ludów. Jednocześnie papież zostawiał królom prawo ustanawiania biskupstw na tych terenach. Prawa patronackie sprecyzował ostatecznie papież Juliusz II bullą *Universalis Ecclesiae* z 1508 r. (Kurek, 1995, s. 201; Mulders, 1960, s. 201-204).

Dzięki temu przywilejowi (*padroado*) tzw. misja patronacka położyła się cieniem na ewangelizacji Afryki, skutecznie ją blokując przez utożsamianie misji z interesami królestwa Portugalii.

²W następnych latach traktat z Tordesillas przesunie tę linię o 370 mil na zachód, dzięki czemu Brazylia, którą Cabral odkrył dla Portugalii, znajdzie się wśród obszarów jej przydzielonych.

Do prowadzenia misji przez długi czas nie dopuszczano nie-Portugalczyków, a sama Portugalia była za słaba, by temu obowiązкови podoleć, gdyż pomimo silnej pozycji międzynarodowej, niewielka Portugalia nie posiadała realnej siły ludzkiej (niecałe 1,5 miliona mieszkańców pod koniec XV stulecia), zdolnej administrować ogromnymi połaciami odkrytych terenów.

Pierwsze próby ewangelizacji i patronackie struktury kościelne

Sporadyczne próby chrystianizacji Afryki Zachodniej podjęli w 1469 r. franciszkanie. Ich wysiłki nie dały żadnych trwałych rezultatów. W 1481 r. na wyspie Gorée, naprzeciw dzisiejszego Dakaru, Portugalczycy wznieśli twierdzę, obok której wybudowano pierwszą świątynię chrześcijańską. Chrzest nad rzeką Senegal przyjął jeden z władców afrykańskich, uzyskując w ten sposób poparcie Portugalii w walce o tron.

O wiele większy zakres miała jednak ewangelizacja na terenie państwa Konga, rozpoczęta – na prośbę władcy Konga – dopiero 29 marca 1491 r.³ Wtedy do Mpinda w dystrykcie Sojo przybyła pierwsza grupa misjonarzy, w skład której wchodził franciszkanie, dominikanie, kanonicy regularni oraz księża diecezjalni. Od początku stało się zwyczajem, że zakonnicy prowadzili działalność misyjną, podczas gdy kler diecezjalny zajął się duszpasterstwem parafialnym białych przybyszów. Władca prowincji Sojo, Manisjo, przyjął chrzest już 3 kwietnia 1491 r. i panował odtąd jako Dom Manuel. Następnie wyprawa ruszyła do Mbanza Kongo, stolicy królestwa, gdzie władcą (mani) był Nzinga Nkuwu. On również życzliwie przyjął misjonarzy i zaraz poprosił o chrzest. Chrzest króla odbył się 3 maja 1491 r. Miesiąc później chrzest przyjął Nzinga Mmaba, jego syn i zarazem władca prowincji Nsundi, zwany odtąd Dom Affonso. Jednak w 1494 r. nastąpiła reakcja pogańska i mani Nzinga Nkuwu powrócił do wierzeń tradycyjnych. Dom Affonso pozostał przy chrześcijaństwie. Kiedy po śmierci władcy rozpoczęła się – klasyczna niemal w tym regionie – walka o tron, zwyciężył w niej Dom Affonso, przyjmując tytuł mani. Dążył on do ewangelizacji swego kraju, ale na przeszkodzie stały interesy Portugalczyków z niedalekiej wyspy Świętego Tomasza (São Tomé). Chcieli oni odciąć władcę od bezpośrednich kontaktów z metropolią i mieć monopol na rozwijany handel. Na prośbę króla jednak z Portugalii przybywali nowi

³Podawana data 1485 r. zdaniem o. Antoniego Kurka mówi tylko o grupie tercjarzy franciszkańskich, którzy nie zeszli na ląd (Kurek, 1995, s. 202).

misjonarze. Centrum chrześcijaństwa kongijskiego stała się stolica Mbanza Kongo, w której życie kościelne skupiało się wokół kościoła Najświętszego Zbawiciela (São Salvador)⁴. W trosce o rodzimy charakter swego Kościoła król Affonso I wysłał zdolniejszych chłopców na studia do klasztoru św. Eliasza w Lizbonie. Wśród wysłanych w 1506 r. był syn króla, Henryk, który w 1518 r. został mianowany tytularnym biskupem Utyki. Ze względu na młody wiek święcenia kapłańskie przyjął dopiero w 1520 r., a w 1521 r. święcenia biskupie. Zmarł przed 1526 r. na wyspie Świętego Tomasza, w trakcie zabiegania przez Affonso I o nawiązanie bezpośrednich kontaktów z Rzymem i ustanowienie odrębnego biskupstwa dla Konga. Portugalczycy dbali jednak przede wszystkim o własne korzyści, a nie o ewangelizację Konga (Tymowski, 1966, s. 605-609; Kurek, 1995).

Król portugalski skrzętnie korzystał z nadanych mu przez papieża praw patronackich nad nowo odkrytymi terytoriami. Do zwierzchności kościelnej nad nimi została erygowana w 1514 r. diecezja Funchal na wyspie Madera. Biskupowi z Madery podlegało także Kongo. 31 stycznia 1533 r. dekretem królewskim biskupstwo w Funchal zostało podniesione do rangi metropolii, której podlegały dwie sufraganie: biskupstwo Santiago de Cabo Verde dla zachodniego wybrzeża Afryki oraz biskupstwo Goa w Indiach, któremu formalnie podlegała także wschodnia część Afryki. Rok później król erygował jeszcze biskupstwo na wyspie Świętego Tomasza. Podlegała mu południowa część wybrzeża zachodniego wybrzeża (w tym Kongo i tereny Angoli), natomiast władza biskupa z Santiago de Cabo Verde ograniczała się do części północnej wybrzeża (Gwinea, Złote Wybrzeże).

Walka o wpływy w Kongo była bezpardonowa. Gdy w 1525 r. do portu w Mpinda przybył statek francuski, jego załoga została natychmiast uwięziona przez Portugalczyków. Blokowali też oni posyłanie poselstw przez mani Kongo do Rzymu. Po śmierci Affonsa I wewnętrzne napięcia oraz najazdy zewnętrzne osłabiły władzę królewską. W walkach tych brali także udział Portugalczycy. Próbę przywrócenia państwu kongijskiemu dawnej świetności podjął król Alvaro II, panujący w latach 1587–1609. Na jego wniosek papież Klemens VII bullą *Super specula* z maja 1596 r. erygował patronacką diecezję Kongo ze stolicą w São Salvador (Mbanza Kongo). Pierwszym ordynariuszem został o. Miguel Rangel OFMCap. Diecezja obejmowała Kongo i Angolę. Było to jednak także biskupstwo patronackie, zależne

⁴W 1560 r. tytuł kościoła dał nazwę całej stolicy Mbanza Kongo.

od króla Portugalii. Mani Alvaro II w 1604 r. wyprawił do Rzymu kolejne poselstwo z prośbą, by papież przyjął Kongo jako swe lenno. Jego poseł Antonio Manuel Ne Vunda przybył do Rzymu dopiero 3 stycznia 1608 r., by nazajutrz umrzeć z wyczerpania. Popiersie tego posła znajduje się po dziś dzień w bazylice Santa Maria Maggiore (Tymowski, 1966, s. 610-613).

Relacje kupców portugalskich z wyspy Świętego Tomasza z władzami Konga oraz z ziomkami, którzy zajmowali się handlem (głównie niewolnikami) w Kongo sprawiły, że Portugalczycy z São Tomé zaczęli szukać konkurencyjnego ośrodka handlowego na wybrzeżu. Ich wybór padł na tereny Angoli. Już w 1519 r. Ngola a Kilunaje, władca państwa Ndongo, starał się także nawiązać kontakty z Portugalczykami z pominięciem pośrednictwa Konga. Położona na wybrzeżu Luanda stawała się prężnym ośrodkiem handlowym. W 1576 r. Portugalczycy opanowali Luandę i zbudowali potężny fort. W 1609 r. do Luandy przeniesiono siedzibę biskupstwa z São Salvador (Mbanza Kongo). Diecezja nosiła nazwę Angoli i Konga (Ricard, 1956, s. 230).

Pierwsza struktura Kongregacji Rozkrzewiania Wiary w Kongo

Pomimo tzw. Unii Iberyjskiej (unii personalnej Portugalii i Hiszpanii, na której czele w 1581 r. stanął król Hiszpanii Filip II) portugalskie Kortezy zazdrośnie strzegły swoich wpływów. Jednak silne wpływy Niderlandów odebrały Portugalii część jej zamorskich posiadłości. W 1641 r. Holendrzy zajęli Luandę. To sprawiło, iż pojawiła się nadzieja na przełom w dziejach ewangelizacji Konga.

W 1639 r. kolejny władca Konga wysłał list z prośbą o misjonarzy – tym razem już do Kongregacji Rozkrzewiania Wiary (*Sacra Congregatio de Propaganda Fide*). W odpowiedzi Kongregacja erygowała 27 czerwca 1640 r. Prefekturę Apostolską⁵ Dolnego Konga (*Praefectura Apostolica Congo Inferioris*), powierzając ją opiece włoskich misjonarzy kapucyńskich. Dekret kongregacji wymienia również pierwszych misjonarzy kapucyńskich wysłanych do Afryki (*Décret de la création de la Mission du Congo*, 1966, s. 11). Jednak wpływy portugalskie zablokowały tę misję. Kongregacja Rozkrzewiania Wiary postanowiła zatem wysłać misjonarzy kapucynów przez Hiszpanię. Przybyli oni do Sojo 25 maja 1645 r.⁶ Wywołało to konflikt z biskupami z Luandy

⁵Odtąd PA.

⁶Źródłowa, niezwykle rzetelna monografia Roberta Piętka o polityce Garcii II (1641-1660) wobec duchowieństwa katolickiego mówi m.in. także o autentycz-

(podczas panowania Holendrów biskup przeniósł siedzibę diecezji do bardziej oddalonego od wybrzeża fortu Massangano). Stąd też rozpoczęło się ograniczanie terenów przeznaczonych do ewangelizacji dla misjonarzy kapucyńskich. W szeregach kapucynów znalazł się wkrótce o. Francisco São Salvador (Roberdo Manuel), rodzimy kapłan zakonny z Konga. Podczas kolejnego powstania przeciwko portugalskim najeźdźcom w 1665 r. o. Francisco stanął po stronie króla kongijskiego i zginął u jego boku. Działalność misyjna kapucynów – ta zakrojona na większą skalę – ustała pod koniec XVII w. Trzeba jednak pamiętać, że chrześcijaństwo przeniknęło do ludzkich serc i w zmiennych formach trwało do XIX w. (Hastings, 1971, s. 63-65). 7 maja 1835 roku ostatni prefekt apostolski o. Bernardo da Burgio OFMCap. opuścił kraj. Był on ostatnim z ponad 400 misjonarzy kapucyńskich, którzy ewangelizowali Kongo przez dwa stulecia (Jadin, 1964).

Przykład misji kapucyńskich w Kongo pokazuje wielowątkowość napięć między portugalskim prawem patronatu a działalnością misjonarzy zależnych od Kongregacji Rozkrzewiania Wiary. Ci drudzy byli zarządzani przez przełożonych ze swojego zakonu, zwanych „wikariuszami” lub „prefektami”, którzy byli odpowiedzialni za kierowanie działaniami misyjnymi. Otrzymywali oni jurysdykcję od papieża przez pośrednictwo Kongregacji Rozkrzewiania Wiary. Była ona sprawowana na terenie ich „misji”, która z reguły nie posiadała wyznaczonych granic. Prefekt był swobodnie mianowany przez kongregację, ale też podlegał on przełożonym generalnym swojego zakonu. Był z reguły mianowany na czas określony, tj. siedem lat. Prefekt apostolski miał już obowiązek rezydencji, podobnie jak i wikariusz apostolski. Sam termin i urząd zaczerpnięty został z praktyki i prawa rzymskiego z okresu imperium. Z czasem prefekci otrzymywali także święcenia biskupie. Prawo patronackie mówiło o ustanawianiu biskupstw i mianowaniu dla nich ordynariuszy, ale w przypadku wikariuszy apostolskich, którzy byli bezpośrednimi wysłannikami i przedstawicielami papieża, ten przywilej okazywał się nieskuteczny. Papież miał do tego prawo. Ze względu jednak na napięcia z władzami państwowymi kongregacja starała się objąć swoimi wpływami tereny quasi-neutralne. Mimo to misjonarzy kongregacji więziono i wyrzucano. Urzędowe pisma, którymi się legitymowali, uważano za sfałszowane. Nie dopuszczano ich do sprawowania sakramentów. Duchowieństwo portugalskie pomagało tutaj czynnym zakorzenieniu chrześcijaństwa w miejscowym społeczeństwie (Piętek, 2009)

gorliwie urzędnikom królewskim. Spór ten ciągnął się prawie dwieście lat (Gérin, 1944, s. 29-51; Bernard-Maitre, 1957).

Początkowo instytucja wikariuszy apostolskich pomyślana była jako przejściowa. W XVIII w. upowszechniła się jednak, a jej status prawny stawał się bardziej precyzyjny. Pojawili się także prowikariusze apostolscy, którzy z reguły po śmierci wikariusza apostolskiego pełnili ten urząd, aby administracja terytorium nie była przerwana ani sporna.

Kryzys misji afrykańskich i ich odrodzenie w XIX wieku

Na życzenie miejscowego władcy w XVI w. do Beninu udali się pierwsi misjonarze z Portugalii, lecz wkrótce powrócili do kraju. Bardziej systematyczna ewangelizacja misyjna w Sierra Leone rozpoczęła się dopiero wraz z przybyciem jezuitów na początku XVII w. Wielu z nich zmarło jednak wkrótce po przybyciu.

Okolo 1500 r. Ewangelia była po raz pierwszy przepowiadana na wschodnim wybrzeżu Afryki. Portugalski odkrywca Pedro Alvares Cabral wysadził franciszkanów na lądzie w Mombasie. Ich działalność, podobnie zresztą jak działalność św. Franciszka Ksawerego w 1541 r., ograniczała się do chrześcijańskich kolonistów i czarnych niewolników. Właściwe misje w Mozambiku zaczęły się w 1559 r. wraz z przybyciem jezuitów z Goa. O. Gonçalo de Silveira wyruszył ku górnemu biegowi Zambezi, do królestwa Monomotapa, gdzie ochrzcił władcę i jego dwór, ale kilka miesięcy później został zamordowany. W 1557 r. jezuitów wsparli dominikanie, a później augustianie (Bouchaud, 1957, s. 235-236). W 1612 r. w Mozambiku ustanowiono niezależną od Goa w Indiach jednostkę administracyjną *Vicaria perpetua*.

Pierwsze próby przepowiadania Ewangelii na Madagaskarze – wyspie odkrytej przez Diogo Diaza w 1500 r. – wyszły od dominikanów. Następnie swoich sił próbowali jezuita i lazaryści. Jednak ich wysiłki niweczył tak klimat, jak i opór miejscowej ludności (Bouchaud, 1957, s. 239-240).

W XVI w. Portugalia podjęła próbę wsparcia Etiopii w jej zatarciu z Turcją. Tym kontaktom politycznym towarzyszyły misje jezuickie. Rozwinęły się one w XVII w., zwłaszcza pod wpływem o. Pedro Paeza, co doprowadziło nawet do krótkotrwałego przejścia na katolicyzm w 1626 r. negusa Seltâna Sagâda i wyższego duchowieństwa (Ricard, 1956, s. 230-231).

W sumie te wysiłki Portugalii związane z ewangelizacją były bardzo skromne. Kryzys pogłębił się znacznie w wieku XVIII. Wpływ

na to miał z pewnością upadek międzynarodowego znaczenia Portugalii. W odkrywaniu i podporządkowywaniu sobie Afryki Portugalii wyrosła konkurencja w postaci Holandii, Francji i Anglii. W latach 1830–1871 Anglia, Francja i Portugalia podzieliły między siebie niemal całe wybrzeże afrykańskie, eliminując zupełnie Holandię. Pozostawał jeszcze niezbadany interior afrykański. Ruch misyjny w Europie osłabiły także przemiany religijne, filozoficzne i polityczne. Ciosem dla misji była także kasata zakonu jezuitów. Dodatkowo w Afryce misje wiązały się z wielką śmiertelnością wśród misjonarzy, spowodowaną klimatem i chorobami. Nie bez znaczenia była także rosnąca dominacja państw protestanckich, wrogo nastawionych do misji katolickich.

Do końca XVIII w. dotychczasowe misje portugalskie w Afryce zanikały prawie zupełnie. Na kontynencie pracowało kilkunastu kapłanów, zajmując się głównie duszpasterstwem Europejczyków. Kongregacja Rozkrzewiania Wiary zakładała misje, ale w większości one także nie były trwałe. Ten dorywczy, niesystematyczny charakter misji zmienił się dopiero w XIX w. Mimo to pod koniec XVIII w. kongregacja w 1763 r. erygowała PA Senegalu, której podlegały zaledwie dwie misje: Gorée oraz Saint Louis⁷. Z Senegalem jednak związała się działalność Anny-Marii Javouhey (1779–1851), pionierki misji dziewiętnastowiecznych w Afryce Subsaharyjskiej. Była ona założycielką zgromadzenia sióstr św. Józefa w Cluny (1805). W latach 1817–1818 posłała ona pierwsze siostry do Senegalu, a później do Sierra Leone i na inne tereny Afryki Zachodniej. W 1840 r. dzięki matce Annie-Marii Javouhey zostali wykształceni i wyświęceni pierwsi trzej księża afrykańscy. Inna inicjatywa odnowienia misji na zachodnim wybrzeżu Afryki wyszła z USA, podczas obrad synodu w Baltimore (1833 r.). Związana ona była z osiedlaniem się wyzwolonych, amerykańskich niewolników na terenie dzisiejszej Liberii, którym chciano zapewnić opiekę duszpasterską. Zadanie zorganizowania misji dla nich ojcowie synodalni zlecieli ks. Edwardowi Barronowi, który 31 stycznia 1842 r. przybył statkiem na cypel Cape Palmas w Liberii. Jeszcze podczas jego podróży Kongregacja Rozkrzewiania Wiary erygowała 22 stycznia 1842 r. Prefekturę Apostolską Obydwu Gwinei i Senegambii⁸.

⁷Formalnie prefektura ta została wydzielona z archidiecezji Funchal. O tereny u ujścia rzeki Senegal i wyspę Gorée rywalizowały Francja i Anglia. W 1758 r. miasta St. Louis i Gorée zostały zdobyte przez Brytyjczyków, a samo Gorée zostało przywrócone Francji na mocy traktatu paryskiego w 1763 r. Ta rywalizacja wpłynęła na to, iż w Saint Louis nie było długo żadnego kapłana. W 1779 r. duszpasterstwo w prefekturze przejęli misjonarze Ducha św.

⁸Formalnie wydzielona z terenu archidiecezji Funchal i diecezji wysp Świątego

Prefektem został mianowany ks. Edward Barron, który w tym samym roku przyjął święcenia biskupie. Bp Barron powrócił do Cape Palmas 30 listopada 1843 r. z siedmioma kapłanami i trzema braćmi ze Zgromadzenia Najświętszego Serca Maryi Panny, założonego rok wcześniej przez Franciszka Libermanna. Pięciu księży zmarło szybko z powodu gorączki, a nekany nią także bp Barron postanowił w 1844 r. złożyć dymisję z funkcji prefekta i powrócić do USA. Po jego wyjeździe misją opiekowali się misjonarze Najświętszego Serca Maryi Panny. Prefektem apostolskim został o. Eugène Tiserant, który zmarł dwa lata później. Dynamiczny o. Franciszek Libermann przygotował nowy plan ewangelizacji. Zgodnie z nim 22 września 1846 r. Prefektura Apostolska Obydwu Gwinei i Senegambii została podniesiona do rangi wikariatu apostolskiego, który obejmował tereny od granic Prefektury Apostolskiej Senegalu (na południe od rzeki Senegal) do granic diecezji Luanda (diecezji Angoli i Konga). Posługę religijną na tym terenie powierzono misjonarzom ze Zgromadzenia Ducha Świętego, którzy od 1816 r. mieli sprawować pieczę nad misjami w koloniach francuskich⁹. Pierwszym biskupem tytularnym był Jean-Benoit Truffet, ale zmarł w drodze w Gorée w roku nominacji. Jego następcą został bp Jean-Rémy Bessieux, który udał się do Libreville w Gabonie, gdzie już wcześniej pracował jako misjonarz, pozostawiając swojego koadiutora, bp. Aloyisa Kobesa w Dakarze (Koren, 1958, s. 191-195; Bouchaud, 1958, s. 312-314)¹⁰.

Z terenu Wikariatu Apostolskiego Obydwu Gwinei i Senegambii wydzielono kolejne wikariaty apostolskie¹¹: WA Wysp Annobon, Corisco i Fernando Poo (1855 r.), WA Sierra Leone (1858 r.), WA Dahomeju (1860 r.), by 6 lutego 1868 r. wikariat ten podzielić na WA Obydwu Gwinei i WA Senegambii.

Przez długi czas Afryka Południowa pozostawała zamknięta dla katolickiej działalności misyjnej z powodu opozycji holenderskich kalwinów i francuskich hugenotów, a następnie Brytyjczyków. W pierwszej połowie XIX w. księża katolicy mogli jedynie – i to z przerwami – prowadzić duszpasterstwo Europejczyków Tomasza i Książęcej.

⁹15 czerwca 1848 r., w dzień Zesłania Ducha Świętego, nastąpiła unifikacja zgromadzeń Misjonarzy Ducha Świętego i Najświętszego Serca Maryi Panny (o. Franciszka Libermanna).

¹⁰Dakar od 1895 r. stał się siedzibą rządu Francuskiej Afryki Zachodniej. Bp Kobes może być uważany za prawdziwego założyciela misji w Senegambii. Po jego śmierci w 1872 jego następcą został bp Jean-Claude Duret, który był prefektem apostolskim PA Senegalu i teraz połączył obie jurysdykcje.

¹¹Odtąd WA.

w Kraju Przylądkowym, pomimo iż w 1818 r. powołano formalnie WA Przylądka Dobrej Nadziei. Misjonarze katoliccy rozpoczęli ewangelizację miejscowej ludności dopiero w 1850 r., kiedy to erygowano WA Natalu, obejmujący Oranię, Transwal i Basutoland. W 1886 r. z terenów dotychczasowych wikariatów wydzielono kolejny – WA Kimberley (Bouchaud, 1958, s. 323-326).

Wyspy Oceanu Indyjskiego, położone przy Afryce, formalnie należały do terenu diecezji Malakki (Malezja). W 1712 r. Kongregacja Rozkrzewiania Wiary utworzyła na nich PA Wysp Oceanu Indyjskiego (od 1818 r. PA Bourbon). W 1841 r. wyłoniona została z niej PA Madakaskaru, która siedem lat później została podniesiona do rangi wikariatu apostolskiego. W 1818 r. powstała PA Mauritiusu, formalnie wyłoniona z PA Przylądka Dobrej Nadziei (Bouchaud, 1958, s. 326-327).

Ewangelizacja Afryki Wschodniej biegła także drogą północną. W 1842 r. do Chartumu przybył ks. Luigi Montuori CM, misjonarz wypędzony z Etiopii. Za jego namową Kongregacja Rozkrzewiania Wiary 26 grudnia 1845 r. erygowała WA Afryki Środkowej z siedzibą w Chartumie. Jego prowikariuszem został o. Maksymilian Ryłło, polski jezuita zmarły w Chartumie (Róžański, 2020, s. 161–181). Misje zapoczątkowane przez niego trwały do powstania Mahdiego i okupione były śmiercią wielu misjonarzy, dziesiątkowanych przez choroby. Po powstaniu Mahdiego misje katolickie rozwijali głównie kombonianie (Róžański, 2016, s. 95–143). W 1880 r. z jego terenów wydzielono WA Nyanza i WA Tanganika.

W powyższym zestawieniu jednostek administracyjnych Kościoła w Afryce, tworzonych przez Kongregację Rozkrzewiania Wiary w XVIII i XIX w., zauważyć można iż wypracowana wcześniej praktyka była kontynuowana. Z reguły najpierw tworzone były prefektury apostolskie, następnie zaś podnoszono je do rangi wikariatów apostolskich, przy czym z reguły wikariusz apostolski przyjmował święcenia biskupie. Wyraźnie jednak unikano tworzenia diecezji, gdyż to prawo wciąż zarezerwowane było dla władców Portugalii. Zmieniła to dopiero rewolucja portugalska 1910 r., która obaliła monarchię i dała władzę partii republikańskiej i masonerii. Kolonie portugalskie (Wyspy Zielonego Przylądka, Gwinea Bissau, Wyspy Świętego Tomasza i Książęca, Angola i Kabinda, Mozambik) wciąż jednak pozostawały poza jurysdykcją Kongregacji Rozkrzewiania Wiary. Tworzenie diecezji i zwykłej hierarchii kościelnej nastąpiło dopiero w połowie XX w.

Nowy personel misyjny i nowe prawa

Dziewiętnastowiecznemu ożywieniu misyjnemu towarzyszy także nowy sposób finansowania misji (m.in. pionierskie lyońskie Dzieło Rozkrzewiania Wiary bł. Pauliny Jaricot) oraz odrodzenie ducha misyjnego w starych zakonach i powstanie kilkudziesięciu nowych zgromadzeń zakonnych, które za jedyny albo za główny cel postawiły sobie działalność misyjną. Na zachodnim wybrzeżu afrykańskim misje prowadzili początkowo głównie duchacze, wspierani w Zatoce Gwinejskiej przez członków Stowarzyszenia Misji Afrykańskich. W Afryce Południowej wyróżniali się jezuici i oblaci, w Afryce Wschodniej duchacze i ojcowie biali, na terenach dzisiejszego Sudanu kombonianie. W koloniach niemieckich dominowali werbiści (Togo) i pallotyni (Kamerun). Do tych zgromadzeń dołączyli wkrótce misjonarze ze starych zakonów i innych nowych zgromadzeń misyjnych, otrzymując nowe tereny misyjne, powierzone im do ewangelizacji. Do zgromadzeń męskich dołączyły zakony i zgromadzenia żeńskie.

Przy tworzeniu nowych prefektur i wikariatów apostolskich Kongregacja Rozkrzewiania Wiary kierowała się z reguły zasadą *ius commissionis* (mandatowy system powierzania misji), upowszechnioną przez papieża Grzegorza XVI (1831–1846). W założeniach zasada ta była w jakiś sposób pochodną od prawa patronackiego, które położyło się cieniem na przeszłości misyjnej. Wyznaczając bowiem kolejne tereny do ewangelizacji i erygując na nich prefektury oraz wikariaty apostolskie, kongregacja powierzała je do ewangelizacji konkretnemu zakonowi czy zgromadzeniu zakonnemu. Chociaż formalnie nie dawało ono monopolu na ewangelizację powierzonego terytorium, to jednak w praktyce 90% personelu kapłańskiego, a niekiedy i więcej, stanowili misjonarze z danego zakonu czy zgromadzenia zakonnego. Z tego zgromadzenia wywodził się prefekt czy wikariusz apostolski, będący jednocześnie przełożonym zakonnym. Było to z pewnością rozwiązanie korzystne dla zapewnienia ciągłości personelu, prowadzonych dzieł, finansowania misji, ale też nadawało ono specyficzny, zakonny charakter tak duchowości młodych wspólnot chrześcijańskich, jak i przyjętemu stylowi ewangelizacji. Mimo to jednak zasada ta na długo weszła do praktyki Kongregacji Rozkrzewiania Wiary, chociaż jej szczegółowe przepisy prawne zostały zawarte dopiero w instrukcji tejże kongregacji z 8 grudnia 1929 r.¹²

¹²Instrukcja ta reguluje kompetencje przełożonego kościelnego i przełożo-

Na ten schemat powierzania poszczególnym zakonom i zgromadzeniom zakonnym konkretnych terenów pracy ewangelizacyjnej z reguły też nakładała się inna prawidłowość, wyznaczana przez władze kolonialne, które preferowały lub niekiedy wręcz wymuszały obecność misjonarzy i misjonek tylko z własnego kraju. Tak było w koloniach francuskich, niemieckich czy belgijskich. Inaczej natomiast było w koloniach brytyjskich, gdzie pozwalano misjonarzom innych narodowości na działalność, rozdzielając z reguły tereny powierzane do ewangelizacji przedstawicielom różnych wyznań chrześcijańskich. Nowa sytuacja prawna pojawiała się wraz z ustanowieniem zwyczajnej hierarchii biskupiej – diecezji i metropolii. Dotychczasowy przełożony misji i zarazem wikariusz apostolski stawał się tym samym biskupem diecezjalnym. Nie działał on już jako przedstawiciel papieża czy też pełnomocnik lub wysłannik Kongregacji Rozkrzewiania Wiary, ale posiadał władzę zwyczajną, własną i bezpośrednią. Przejmował zatem osobiście odpowiedzialność za ewangelizację swego terytorium. Na nim też spoczywał obowiązek znalezienia współpracowników do ewangelizacji mieszkańców diecezji. W coraz też większym zakresie przekazywano pracę ewangelizacyjną miejscowemu duchowieństwu diecezjalnemu. Coraz bardziej zwracano uwagę na jej ponadnarodowy charakter, na potrzebę pojawienia się miejscowego duchowieństwa, które mogłoby przejąć zadania misjonarzy. Widziano także potrzebę wsparcia działalności misyjnej refleksją naukową, w tym teologiczną i etnograficzną. Zaczęła się rozwijać misjologia, a wraz z nią kursy przygotowujące misjonarzy do ich przyszłej pracy¹³. Niewątpliwie wielkim przełomem w życiu Kościoła w Afryce był rok 1960 – „Rok Afryki”, w którym aż siedemnaście państw uzyskało niepodległość. Rok ten symbolicznie rozpozyczał nowy rozdział w dziejach.

Przemiany w mentalności misyjnej i w rzeczywistości społeczno-politycznej wspomogły propozycje rozwiązań i refleksje Soboru Watykańskiego II. Zgodnie z zaleceniami soborowymi konferencje biskupów z terenów misyjnych wspólnie z instytucjami zakonnymi miały opracować odpowiednie normy współpracy między sobą. nego zakonnego na danym terytorium. Uważa się ją jednak za podstawę *ius commissionis*. (*Quumum huic*, 1930, s. 111-115).

¹³Pierwsza katedra misjologii powstała na Uniwersytecie w Edynburgu w 1867 r. Jednak za twórcę nowoczesnej misjologii uznaje się niemieckiego teologa protestanckiego Gustava Warnecka (1834-1910). W misjologii katolickiej pionierem był Joseph Schmidlin, historyk Kościoła z Münster, który refleksję misjologiczną przesunął w kierunku historii i teorii misji (Kurek, 1979, s. 176-182).

Na podstawie tychże norm Stolica Apostolska miała wydać ogólne zasady, według których będzie można zawierać umowy regionalne czy nawet partykularne (*Dekret o misyjnej działalności Kościoła*, 1965, nr 32-33). Na tej podstawie Kongregacja Ewangelizacji Narodów po otrzymaniu pozytywnych opinii większości konferencji biskupich i instytutów misyjnych w dniach 25–28 czerwca 1968 r. przedstawiła sprawę pierwszej kongregacji plenarnej. *Ius commissionis* ustąpiło wtedy miejsca umowom zawieranim między biskupem diecezjalnym a kompetentnym przełożonym zakonnym. Szczegółowe zasady współpracy między ordynariuszem miejsca a instytutami misyjnymi podaje Instrukcja Kongregacji Ewangelizacji Narodów z 1968 r. Instrukcja ta odwoływała system prawny powierzania misji z wyjątkiem terenów, na których nie ma jeszcze diecezji w pełnym tego słowa znaczeniu. Specjalną formę współpracy ordynariusza miejsca i instytutu zakonnego nazwała „zleceniem” przez biskupa posługi w diecezji. Celem „zlecenia” była ochrona praw i obowiązków tak biskupów diecezjalnych, jak i instytutów podejmujących pracę misyjną, przy czym biskup mógł nieskrępowanie przyjmować do pracy na terenie diecezji dowolną liczbę instytutów misyjnych (*Instructio*, 1969, s. 23-25; *Instrukcja Kongregacji Ewangelizacji Narodów*, 1970). Instytuty zakonne miały jednak prawo do zachowania swojego specyficznego charakteru i autonomii. Tworzyły własne struktury zakonne niezależne od biskupa diecezjalnego. Wyrazem tej autonomii było tworzenie na terenach misyjnych prowincji zakonnych i delegatur misyjnych podległych bezpośrednio kompetentnym przełożonym zakonnym.

Chociaż stara praktyka powierzania zakonem wydzielonych terenów do ewangelizacji – tym razem w ramach diecezji – pozostała jeszcze długo w działalności misyjnej w Afryce, przynajmniej do lat osiemdziesiątych XX w., to jednak stare prawo patronackie ostatecznie musiało ustąpić nawet w swoich pochodnych. Chociaż bowiem jego stosowanie niosło wiele praktycznych rozwiązań i udogodnień, to jednak w dalszej perspektywie okazywało się ona czynnikiem hamującym rozwój działalności misyjnej.

Podsumowanie

Pod koniec XV w. królowie portugalscy i hiszpańscy otrzymali od papieża specjalne prawa i obowiązki dotyczące dzieła ewangelizacji na odkrywanych ziemiach. Zostały one z czasem nazwane prawem patronatu, które związało dzieło misyjne Kościoła z kolonizacją odkrytych ziem. Miało to negatywne konsekwencje dla rozwoju misji

w Afryce, co zauważyć można m.in. w dziejach ewangelizacji w dorzeczu Konga. Królewski monopol na prowadzenie misji próbowała przełamać Kongregacja Rozkrzewiania Wiary. Jednak skuteczność jej działań zauważyć można dopiero w późniejszym okresie misji, a zwłaszcza w XIX w. W praktyce wyrażało się to w erygowaniu niezależnych od władzy portugalskiej prefektur i wikariatów apostołskich oraz rekrutacji personelu wśród innych narodowości. Pewne nawiązanie do tego prawa odnaleźć można w zleceniu pracy misyjnej na określonych terytoriach zakonom lub instytutom misyjnym. Całkowita rezygnacja z tej praktyki nastąpiła dopiero w drugiej połowie XX w.

Bibliografia

- Aleksander VI, 1979a, Bulla *Inter caetera* (4 maja 1493 r.), w: Wodecki B., Wodecki F., Zapłata F. (oprac.), *Breviarium missionum. Wybór dokumentów Kościoła dotyczących dzieła misyjnego*, cz. 1, Akademia Teologii Katolickiej, Warszawa, s. 21-26.
- Aleksander VI, 1979b, Bulla *Eximiae devotionis sinceratis* (4 maja 1493 r.), w: Wodecki B. i in. (oprac.), *Breviarium missionum. Wybór dokumentów Kościoła dotyczących dzieła misyjnego*, cz. 1, Akademia Teologii Katolickiej, Warszawa, s. 26-28.
- Balandier G., 1970, *Życie codzienne w państwie Kongo (XVI-XVIII w.)*, tłum. Bąkowska E., Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa.
- Bernard-Maitre H., 1957, *La rencontre du „padroado” et du „patronato”: l’affrontement des méthodes*, w: Delacroix S. (red.), *Histoire universelle des missions catholiques*, t. 2, *Les missions modernes*, Librairie Grund, Paris, s. 323-336.
- Bouchaud J., 1957, *Les missions d’Afrique (1402-1789)*, w: Delacroix S. (red.), *Histoire universelle des missions catholiques*, t. 2, *Les missions modernes*, Librairie Grund, Paris, s. 227-245.
- Bouchaud J., 1958, *Les mission d’Afrique*, w: Delacroix S. (red.), *Histoire universelle des missions catholiques*, t. 3, *Les missions contemporaines (1800-1957)*, Librairie Grund, Paris, s. 297-354.
- Décret de la création de la Mission du Congo*, 1966, w: Brásio A. (red.), *Angola: 1596-1867*, Duquesne University Press, Pittsburgh PA.
- Dekret o misyjnej działalności Kościoła „Ad gentes divinitus” (7 grudnia 1965)*, 2002, w: Przybył M. (red.), *Sobór Watykański II, Konstytucje, dekryty, deklaracje. Tekst polski. Nowe tłumaczenie*, Pallottinum, Poznań, s. 433-471.

- Gérin Marcel, 1944, *Le gouvernement des missions. Thèse présentée pour l'obtention du Doctorat en Droit canonique*, Faculté de Droit canonique Université Laval, Québec.
- Hastings A., 1971, *Kościół i misje w Afryce*, tłum. Nikołow J., Pax, Warszawa.
- (*Instructio*) de quibusdam principiis atque normis circa relationes in territoriis missionum inter ordinarios locorum et instituta missionalia, 1969, *Acta Apostolicae Sedis*, t. 61, s. 281-287.
- Instrukcja Kongregacji Ewangelizacji Narodów ustalająca pewne zasady i normy dotyczące stosunków między ordynariuszami miejsca a instytucjami misyjnymi na terenach misyjnych, 1970, w: Szafronowski E. i in. (tłum. i oprac.), *Posobrowe prawodawstwo kościelne (dokumenty prawno-liturgiczne)*, t. II, z. 2, ATK, Warszawa, s. 18-33.
- Jadin L., 1964, *Le Clergé séculier et les Capucins du Congo et d'Angola aux XVIe et XVIIe siècles: Conflits de juridiction 1700-1726*, *Bulletin de l'Institut Historique Belge de Rome*, t. 36, s. 185-483.
- Koren H.J., 1958, *The Spiritans: A History of the Congregation of the Holy Ghost*, Duquesne University, Pittsburgh.
- Kurek A., 1979, *Początki misjologii katolickiej (w 70-lecie powstania)*, *Collectanea Theologica*, t. 49, z. IV, s. 176-182.
- Kurek A., 1995, *Wybrane problemy inkulturacyjne misji czarnaafrykańskiej*, w: Zimoń H. (red.), *Kultury i religie Afryki a ewangelizacja*, KUL, Lublin, s. 189-222.
- Mulders A., 1960, *Missionsgeschichte. Die Ausbreitung des katholischen Glaubens. Aus dem Niderländischen von J. Madey*, Verlag Friedrich Pustet, Regensburg.
- Piętek R., 2009, *Garcia II władca Konga a Kościół katolicki*, Neriton, Warszawa.
- Quumum huic*, 1930, *Acta Apostolicae Sedis*, t. 22, s. 111-115.
- Ricard R., 1956, *L'expansion missionnaire du Portugal et de l'Espagne aux XVe et XVIe siècles*, w: Delacroix S. (red.), *Histoire universelle des missions catholiques*, t. 1, *Les missions des origines au XVIe siècle*, Librairie Grund, Paris, s. 223-268.
- Różański J., 2016, *Mahdi i mahdija a misjonarze i misje katolickie w relacji kombonianina Josefa Ohrwaldera*, w: Cisło W., Różański J., Ząbek M. (red.), *Sudan - wojna, polityka, uchodźcy*, Bernardinum, Pelplin, s. 95-143.

- Różański J., 2020, *Maksymilian Ryłło SJ u początków drugiej ewangelizacji Sudanu*, w: Cisło W., Różański J., Ząbek M. (red.), *Bilad as-Sudan – Między przeszłością a teraźniejszością*, Bernardinum, Pelplin, s. 161-181.
- Tymowski M., 1996, *Basen Konga i sawanny południa do schyłku XVI w.*, w: Tymowski M. (red.), *Historia Afryki. Do początku XIX w.*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław, s. 600-617.